

УДК 811.161.2 + 81'36 + 81'366.5 + 81'367.7

Іван Вихованець (м. Київ)

ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИКОВИЙ ГРАМАТИЧНИЙ ТИП УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті вирізнено типологічну ознаку української мови як мови дієслівно-іменникового граматичного типу. З позицій функційно-категорійної граматики розглянуто центральну роль дієслова й іменника у формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній реченневих структурах, у морфологічній і словотвірній підсистемах. Підкреслено, що своєрідність дієслівно-іменникового граматичного типу сучасної української мови виявляється в зіставленні з іншими мовами, особливо близькоспорідненими. У новій академічній граматиці передовсім буде всебічно досліджено функціонування українських дієслів і іменників, динамічні процеси в синтаксичній, морфологічній і словотвірній сферах цих частин мови тощо.

Ключові слова: *функційно-категорійна граMATика, дієслівно-іменниковий граматичний тип мови, дієслово, іменник, граматична категорія, морфологія, словотворення, синтаксис.*

Опрацьований проект нової академічної “Граматики сучасної української літературної мови” є органічним компонентом національно-мовного життя нашої держави, спрямованим на зміцнення престижу української мови, української науки, української культури. Ця граMATика має сприяти розв’язанню багатьох мовних питань першорядної ваги. Вона покликана подати справжній образ рідної мови, ту мовну модель, що стане основою і для системи освіти, і для повноцінної українізації всіх сфер життя нашої країни. Створення нової академічної граматики, реалізація такого масштабного проекту не лише відповідь на запити суспільства, але й потужно стимулюватиме розвиток мовознавчої науки, змобілізує найкращі творчі сили українських мовознавців. Отже, пропонується модель академічної граматики постає не в ізольованому вимірі, а органічно поєднаною з державотворчими процесами.

Важко багатьох україністичних граMATичних студій є те, що мовознавці у своїх міркуваннях не зважають на характерологічне вирізнення української мови з-поміж інших мов. А без такого вирізнення

теоретичні узагальнення про граматичну структуру української мови мають непереконливий характер, без у край необхідного проникнення у сутність типологічних граматичних характеристик української мови. Своєрідність української мови найвиразніше виявляється в зіставленні з іншими мовами, особливо близькоспорідненими. У цій студії йдеться про невіддільне поєднання дієслівності й іменниковості як характерологічної граматичної ознаки української мови, граматичного стрижня, навколо якого об'єднуються морфологічні, синтаксичні і словотвірні явища.

Останнім часом під впливом вербоцентричних теорій — найчастіше в синтаксичних дослідженнях — виразно надають перевагу дієслову над іменником, указують на його визначальну роль у граматичному структуруванні української мови. Видається, зокрема, цікавою думка польської дослідниці Д. Вечорек про те, що «сприйманий світ українська мовна свідомість відображає значною мірою за допомогою одієслівності. Дієслівність, чи то слово, чи то граматична форма чи синтаксична конструкція, визначає типологічний профіль української мови» [9: 30]. Порівняймо також міркування В. Матезіуса про дієслівний вияв чеської мови [5: 390; 6: 478-479]. У попередній праці автор також дотримувався думки про загальний типологічний дієслівний «профіль» української мови, проте з іншими його внутрішньоструктурними дієслівними характеристиками [1: 20-21]. Подальше заглиблення в типологічну проблематику спонукає, не заперечуючи граматичної дієслівності української мови, поєднати з нею (дієслівністю) також іменниковість української мови. Саме визначальна дієслівно-іменникова граматична двокomпонентність створює справжній типологічний образ української мови, пронизує її морфологічну, синтаксичну і словотвірну підсистему.

Розв'язувати проблему дієслівно-іменникового граматичного типу української мови потрібно на тлі класифікації граматичних описів залежно від способів репрезентації мови, що дає підстави диференціювати мову-текст (мовленнєву діяльність), мову-систему (результат наукового осмислення мови), мову-здібність (потенцію мовця) [4: 63-64]. Нова академічна граматики української мови має бути граматикою функційно-категорійною, об'єктом якої є передовсім граматичні (синтаксичні, морфологічні, словотвірні) одиниці і притаманні їм граматичні категорії з детальним опрацюванням правил їхнього функціонування. Ця граматики відрізняється від грамастик іншого типу наскрізною інтерпретацією сукупності синтаксичних, морфологічних і словотвірних категорій у їхніх системних ієрархічних узаємозв'язках і співвідношеннях. У граматичних категоріях найповніше відбито світобачення нашого народу, спосіб об'єднання слів у синтаксичні конструкції для вираження думок і почуттів, а також потенціал творення нових слів. Пропонована функційно-категорійна граматики стане першою в Україні багатоаспектною граматикою сучасної української мови, побудованою на засадах усебічної наукової об'єктивності й повноти,

вибору продуктивних теоретичних ідей, зіпертою на узагальнення всього національного мовознавчого досвіду та сучасних граматичних теорій (генеративних, функційних, когнітивних, асоціативних, комунікативних та ін.) у світовій лінгвістиці [2: 43].

Розглядаючи дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови, не можемо оминати теоретичної проблематики частин мови. Сукупність частин мови у своїх внутрішніх межах не становить сукупності тотожних одиниць, утворюючи в українській мові п'ять частиномовних класів — іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник — за семантичними, синтаксичними, морфологічними і словотвірними показниками. Проте не кожна з цих п'ятьох частин мови наділена відповідними диференційними ознаками в максимальному вияві. Упадає у вічі виразна відмежованість іменника і дієслова як центральних частин мови від прикметника, числівника і прислівника [3: 44-47, 217-218]. Спочатку можна хоча б указати на групування частиномовної категорії прикметників і числівників навколо іменників, а прислівників — навколо дієслів, що є одним із прикметних виявів центральності іменника і дієслова. Поділ на іменники й дієслова є найуніверсальнішим протиставленням у системі частин мови. Таке протиставлення реалізоване і в категорійних, і у графемних показниках. Розглянемо детальніше семантичні, синтаксичні, морфологічні і словотвірні характеристики іменника і дієслова в зіставленні з характеристиками прикметника, числівника і прислівника й на цій основі зробимо узагальнення про характер центральності іменника й дієслова.

За семантикою найвиразніше протиставлені одна одній назви предметів і не-предметів (ознак у широкому розумінні). Це протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник, числівник і прислівник, з іншого боку. У такому плані семантична центральність іменника як єдиного класу слів на позначення предметів виявляється досить показовою. Іменник сам забезпечує протиставлення назв предметів чотирьом класам слів, які вказують на різновиди ознаки. Центральність же дієслова впливає з того, що тільки в дієслові зосереджені головні значеннєві різновиди ознаки — дія, процес і стан (з динамічними характеристиками цих ознак). Із трьох зазначених угруповань ознак саме дія всебічно відповідає семантиці дієслова як частини мови на позначення динамічної ознаки. У граматичній структурі української мови наявні три частини мови — прикметник, числівник і прислівник, які спеціалізувалися на вираженні статичної ознаки. Статична ознака у структурі речення виявляє такий синтагматичний розподіл: прикметник і числівник закріплені за присубстантивною позицією, прислівник — за придієслівною позицією. Через те кваліфікують виражену прикметником ознаку як ознаку предмета, а виражену прислівником ознаку — як ознаку ознаки. Як бачимо, на трактування семантики прикметника і прислівника вплинув синтаксичний механізм функціонування цих ознакових слів і їхня морфологічна закріпленість за відповідними позиціями у

формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній структурах речення. Це дає підстави вважати, що, по-перше, дієслово, займаючи в реченні центральну позицію і виражаючи дію, процес або стан, указує тим самим на первинну функцію ознакових слів, а прикметник і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета та ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів; по-друге, дієслово є центральною частиною мови щодо інших ознакових слів, а прикметник і прислівник являють собою певною мірою синтаксично похідні одиниці.

Ще більшою мірою увиразнюють центральність іменника й дієслова в граматичній структурі української і типологічно близьких до неї мов синтаксичні параметри частин мови. У семантично елементарному реченні (тобто реченні, яке складається з одного предиката і зумовлених ним та залежних від нього аргументів) уживаються звичайно дієслово та іменник (або іменники). На цю типову особливість структури речення вказує семантико-синтаксична валентність предиката. Предикатові (у типовому вияві це дієслово) з семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів — іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду аргумент-іменник може мати нульове вираження. Наприклад, у сучасній українській мові предикати із семантикою стану природи мають лексичне вираження, а їхні аргументи позбавлені лексичного вираження, тобто мають нульову форму, пор.: *Світає; Смеркає; Вечоріє; Задощило*. Речення з одним предикатом-дієсловом і одним залежним від дієслова аргументом становить найпростіший вияв семантично елементарного речення. Такі речення може формувати тільки предикат стану або процесу. Предикати зі значенням дії іноді сягають максимальної кількості залежних від них аргументів — шести-семи (напр.: *Брат привіз машиною вантаж бабусі з міста в село через хутір*), хоча такі конструкції в мовленні використовують рідко. Отже, семантично елементарне речення складається тільки з одного предиката й одного або кількох аргументів, зумовлених валентністю цього предиката. Позицію предиката займає дієслово, а позицію аргумента (аргументів) — іменник. Із семантико-синтаксичного боку дієслово й іменник є необхідними компонентами речення. Також із формально-синтаксичного боку дієслово й іменник виступають головними членами речення — присудком і підметом. Прикметник, числівник і прислівник, виконуючи роль присудка або підмета і роль синтаксем предикатного чи субстанційного характеру, синтаксично переходять у дієслово або іменник, тобто зазнають часткової (синтаксичної) вербалізації або субстантивації. За семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними показниками іменник і дієслово являють собою центральні (основні) частини мови. Головні члени мінімального з формально-синтаксичного боку речення і синтаксеми семантично елементарного речення передавані дієсловом і іменником. Синтаксичне функціонування дієслова й іменника реалізує їхню семантичну центральність. Прикметник, числівник і прислівник

як предикатні (ознакові) слова функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції в периферійну. Ці периферійні частини мови, виникнувши на ґрунті нейтралізації предикативних (дієслівних) ознак, стають своєрідними уточнювачами центральних частин мови — іменника і дієслова, їхніми «супутниками».

Центральність іменника і дієслова виразно виявляється і в морфологічному плані. Жодна з інших частин мови не наділена таким набором морфологічних показників (морфологічних категорій і парадигм), як ці основні частини мови. Іменник морфологічно членується на дві морфеми -лексичну і релятивну (у непохідних іменниках) і, крім того, на суфікси і префікси (у похідних іменниках). Релятивні морфеми (флексії) іменника виражають граматичні категорії відмінка, числа і роду, істот/неістот. Категорія відмінка є суто іменниковою і визначальною для іменників граматичною категорією, грамами (відмінки) якої передають різні відношення між предметами та явищами позамовної дійсності. Ця семантико-морфолого-синтаксична категорія найбільше з усіх граматичних категорій іменника пов'язана з синтаксичною структурою мови. Категорія числа іменників відображає кількісні характеристики предметів. Рід іменників є важливою класифікаційною граматичною категорією. З усіх іменникових граматичних категорій рід виявляє найформальніший характер. Річ у тому, що в назвах неістот родова належність слова семантично не вмотивована і спрямована лише у внутрішню формально-граматичну структуру мови, а у назвах істот — здебільшого пов'язана з семантичним розрізненням і мотивована позамовною дійсністю. Ще одна відмінність іменникових граматичних категорій у зіставленні їх із начебто тотожними прикметниковими категоріями полягає в тому, що іменникові категорії виявляють самостійний, незалежний характер, а прикметникові, синтаксично залежні від опорних іменників, дублюють і віддзеркалюють граматичні категорії опорних слів, указуючи на синтаксичну залежність від останніх. Зазначені особливості іменника також указують на його центральність у морфологічній системі української мови.

Іменникові чітко в морфологічному плані протиставляється друга основна частина мови — дієслово. Граматичні категорії дієслова — спосіб, час, вид, валентність, особа, рід (у деяких формах), число — по-різному характеризують перебіг дії, процесу або стану. Своєрідність дієслова як частини мови передають категорії часу, способу і виду. їх можна назвати категоріями з семантичною домінантою, самостійними, функціонування яких в основному не залежить від зв'язків і відношень з іншими словами. Якщо для іменника визначальною, не повторюваною в інших частинах мови самостійною категорією виступає відмінок, то для дієслова такими категоріями є взаємопов'язані категорія способу і категорія часу. їх можна кваліфікувати як загальносинтаксичні категорії, оскільки вони закріплені у сфері синтаксису, характеризуючи основну синтаксичну одиницю (речення) з боку модальності і часу.

Категорії особи, числа і роду не становлять суто дієслівних категорій, хоча їхні морфологічні показники наявні у структурі дієслова. Категорії роду і числа дієслова узгоджуються з категоріями роду і числа іменників, подібно до прикметників, тобто їхнє функціонування звичайно спричиняють опорні іменники, але в позиції підмета. Категорія особи за допомогою флексій реалізується в дієслові, а семантично наявна і в іменниках (особливо в займенникових іменниках). Через те можна вважати, що категорія роду, числа й особи взаємоперетинаються у двох основних частинах мови — іменникові та дієслові — і в проєкції на синтаксичну систему виражають морфологічними засобами тісний зв'язок іменника і дієслова у структурі речення.

Іменникові й дієслову за їхньою морфологічною членованістю, наявністю специфічних для них і спільних граматичних категорій протистоїть у граматичній системі української мови прислівник, який вирізняється нейтралізацією іменникових і дієслівних категорій та незмінюваністю. На відміну від прислівника іменник і дієслово як центральні частини мови мають розвинену морфологічну структуру, яка закріплює синтаксичні і словотвірні можливості цих одиниць. До іменника й дієслова прилягають і периферійні словозмінні частини мови (прикметник і числівник) з їхньою синтаксичною і морфологічною підпорядкованістю центральним частинам мови.

Потужну ланку граматичного структурування дієслівно-іменникового типу української мови становить також іменникове і дієслівне словотворення. Тут доречно зазначити, що серед частин мови найбільше слів охоплює іменник, а друге місце після іменника за кількісними вимірами (кількістю слів) посідають дієслова. У словотворенні іменник і дієслово взаємодоповнюють одне одного, спеціалізуючись на суфіксальному словотворенні (іменник), і префіксальному словотворенні (дієслова), а отже, виявляють свою центральність і в словотвірному плані.

Українська мова входить до мов світу, визначальними типологічними ознаками яких виступають іменниковість і дієслівність. Вважають, що нема надійного прикладу іншої мови, де б протиставлення іменників і дієслів було не структурованим, на противагу, наприклад, прикметникам і прислівникам як досить часто вирізняваним, але не універсальним [7: 238]. Таке протиставлення реалізоване і в категорійних, і у графемних виявах. Зокрема, графема категорій у мовах світу бувають переважно іменникові і дієслівні (або «номінанти» і «вербанти» за термінологією Клода Ажеже) [8]. Незважаючи на входження до мов світу з дієслівно-іменниковою типологічною домінантою, українська мова виявляє в цій сукупності мов своєрідність граматичного акцентування дієслівності й іменниковості. Укажемо на деякі вияви такого акцентування.

Порівняно з українською мовою в російській частіше трапляється неповний морфологічний перехід в іменники дієприкметників і прикметників, пор.: укр. *завідувач* — рос. *заведующий*, укр. *командувач* — рос. *командующий*, укр. *пожежник* — рос. *пожарный*, укр. *пожежня* —

рос. *пожарная*, укр. *ідалья* — рос. *столовая*, укр. *пральня* — рос. *прачечная*, укр. *приймальня* — рос. *приёмная*, укр. *складник* — рос. *составляющая* і *составная* та ін. Можна стверджувати, що українська мова, так би мовити, більшою мірою власне-іменникова порівняно з російською. Це виявляється, зокрема, в наявності сімох українських відмінків і шістьох російських і в потужнішому вияві українського іменникового словотворення.

Укажемо на окремі типові особливості українського дієслова. У граматичній системі сучасної української мови закріплено тільки два полюси дієслівних співвідношень категорії стану — активна дія і результативний стан унаслідок виконання активної дії. Передусім потрібно зазначити, що другий компонент співвідношень (форма зі значенням результативного стану) виражає не дію, а стан. У сучасній українській мові, на протигагу російській, майже відсутній середній компонент — пасивні дієслівні форми з постфіксом **-ся** на позначення теперішнього та інших значень часу, характерні для російської мови. У російській мові особові дієслівні форми з постфіксом-ся вказують на передрезультативний стан, чого не спостерігаємо в українській мові. Замість російських пасивних особових дієслівних форм теперішнього часу з постфіксом **-ся** в українській мові використовують дієслівні форми активного стану, пор.: рос. *Мягкий знак пишется после мягких согласных в конце слова* — укр. *М'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці слова*. Українська мова витворила для вираження значення пасивного (результативного) стану пасивні дієприкметники (здебільшого) доконаного виду, а також недоконаного, коли вони вказують на результативний стан унаслідок виконання багатократної дії, напр.: *Зараз просіка, як і весь ліс, була затоплена весняною сніговою водою* (О. Гончар); *Тепер їхні імена знані повсюдно* (П. Загребельний). Продуктивним засобом вираження результативного стану виступають і предикативні віддієприкметникові форми на **-но**, **-то**: *Довкруг обрізано жалі, обтято голосіння* (В. Стус); *Співано чумацьку пісню* (М. Коцюбинський). Предикативні форми на **-но**, **-то** передають значення результативного стану в поєднанні з допоміжним дієсловом *бути* (*збудовано* — *було збудовано* — *буде збудовано*). Отже, у сучасній українській мові закріплено граматичну опозицію «дія, передавана особовими дієсловами активного стану» — «результативний стан унаслідок виконання дії», виражений формами пасивних дієприкметників (переважно) доконаного виду і формами віддієприкметникових утворень на **-но**, **-то** (здебільшого) доконаного виду. Це становить одну з її (української мови) характерологічних морфологічних і синтаксичних ознак.

За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм, потужними словотвірними спроможностями іменникові й дієслову належить центральне місце в граматичній структурі української мови. Функціонування периферійних частин мови (прикметника, числівника й

прислівника) пов'язане з двома основними частинами мови. Вторинний характер прикметника, числівника і прислівника визначає і синтагматична природа їхньої семантики («ознаки предмета», «кількості предметів», «ознаки ознаки»), тобто їхня закріпленість відповідно за приіменниковою і придієслівною позиціями.

Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови відбиває визначальні особливості морфологічної, синтаксичної і словотвірної структури сучасної української мови. Тому основним завданням авторів нової академічної граматики сучасної української літературної мови є передовсім усебічне дослідження функціонування дієслів та іменників, динамічних процесів у морфологічній, синтаксичній і словотвірній сферах цих частин мови, вичерпної сукупності граматичних (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) категорій у їхніх системних взаємозв'язках та ієрархічних співвідношеннях. Специфіку української мови становить морфологічне увиразнення і закріплення синтаксичного функціонування іменників і дієслів.

1. *Вихованець І.* Про одну характерологічну синтаксичну ознаку української мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Донецьк: ДонДУ, 2000. — Вип. 6. — С. 20–22.
2. *Вихованець І.* Концепція нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови» у 3 тт. // Українська мова. — 2006. — №3. — С. 41–47.
3. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. — 398 с.
4. *Загітко А.* Теорія сучасного синтаксису. — Вид. третє, виправл. і доп. — Донецьк: ДонНУ, 2008. — 294 с.
5. *Матезиус В.* О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. — М.: Прогресс, 1967. — С. 378–393.
6. *Матезиус В.* Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. — М.: Прогресс, 1967. — С. 444–523.
7. *Плунгян В.А.* Общая морфология: Введение в проблематику. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 383 с.
8. *Hagège C.* The language builder: An essay on the human signature in linguistic morphogenesis. — Amsterdam: Benjamins, 1993.
9. *Wieczorek D.* Украинский язык: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — 135 с.

Ivan Vychovanets (Kyiv)

THE VERBAL-SUBSTANTIVE GRAMMATICAL TYPE OF UKRAINIAN LANGUAGE

In the article belonging the Ukrainian language to the languages with verbal-substantive grammatical dominant has been explained. According to functional-categorical grammar the central role of verb and noun at formal-syntactic and semantic-syntactic levels, in morphological and word-formative systems has been determined; the peculiarity of verbal-substantive grammatical type of modern Ukrainian language compared to allied languages has been established. In the new academic grammar the necessity of wide research of verbs and nouns, dynamic processes in syntactic, morphological and word-formative spheres of these parts of speech has been emphasized.

Key words: functional-categorical grammar, verbal-substantive grammatical type of language, verb, noun, grammatical category, morphology, word-formation, syntax.